

Nikolina Maraković – Tin Turković

Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

»Velike salonitanske terme« – nova razmatranja prostorne organizacije kupališnoga sklopa

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 30. 7. 2013. – Prihvaćen 20. 9. 2013.

UDK: 904:725.73(398 Salona)

Sažetak

Na temelju pomne analize arheoloških ostataka i neizmjerne količine vrijednih podataka zabilježenih u studiji W. Gerbera početkom 20. stoljeća, kao i brojnih, u međuvremenu objavljenih pregleda i studija rimske kupališne arhitekture i hipokaustnog sustava grijanja, donosi se novo tumačenje prostorne organizacije i načina funkcioniranja tzv.

Velikih salonitanskih termi. Problematizira se i njihov uobičajeni naziv te njihova uloga u životu provincijske metropole, prvenstveno u kontekstu bogatog korpusa danas poznatih rimskih kupelji i termina kojima su se ta žarišta urbanoga življenja nazivala još od antičkoga doba.

Gljučne riječi: *Salona*, »*Velike terme*«, *Urbs Orientalis*, *rimske kupelji*

»Velike salonitanske terme« u arhitektonskom su i u kulturološkom pogledu iznimno intrigantan građevni sklop, koji osim toga spada među očuvanije građevine antičke i kasnoantičke Salone (sl. 1.). Tijekom naših posjeta Saloni – antičkoj metropoli koja i nakon više od dvije stotine godina istraživanja ostaje nepresušno vrelo za nove generacije istraživača – pažnju nam je uvijek iznova zaokupljao taj još uvijek nedovoljno istražen spomenik. Istraživanjem na samome lokalitetu i analizom dosadašnjih tumačenja razvoja i organizacije toga kupališnoga sklopa došli smo do brojnih zaključaka koji u mnogočemu mijenjaju uvriježenu percepciju o načinu njegova funkcioniranja i fazama njegove izgradnje. S obzirom na složenost problema na ovome će mjestu, nažalost, biti moguće predočiti samo dio naših zaključaka. Najprije je, naime, nužno kritički se osvrnuti na dosadašnje interpretacije funkcije pojedinih prostorija, odnosno dati vlastiti prijedlog za identifikaciju prostorija i novo tumačenje načina funkcioniranja kupališnih traktova. Odgovori na ta pitanja preduvjet su za sva daljnja proučavanja. Naše viđenje kronologije gradnje sklopa, koje uključuje i pitanje preinaka izvornoga stambenog objekta, te nalaže i razmatranje građevine u kontekstu urbanističkog razvoja čitave gradske četvrti, ovom prilikom neće biti moguće elaborirati.¹

Neobično je, zapravo, da je u proteklih stotinu godina taj iznimno značajan spomenik dobio relativno malo pozor-

nosti. Prvi cjeloviti prikaz zdanja dao je W. Gerber davne 1917. godine, a svoje opise i zaključke popratio je nizom slikovnih priloga.² Među njima se nalaze i prvi tlocrti građevine s pažljivo zabilježenim mjerama (sl. 2.a, b), hipotetske rekonstrukcije, presjeci, fotografija gipsanog modela s međunarodne izložbe u Dresdenu (1911. g.) te niz drugih vrijednih fotografskih zabilješki i crteža koji svjedoče o stanju očuvanosti građevine početkom 20. stoljeća. Sve to čini njegov rad nužnim polazištem za sva daljnja razmatranja građevine i njenih pregradnji. Neke od manjkavosti Gerberove studije, koje nužno proizlaze iz onodobnih predodžbi o standardnoj strukturi rimskih kupelji, pokušao je ispraviti S. Piplović.³ Donio je i svoje tumačenje razvojnih faza sklopa te predložio konkretnije datacije pojedinih faza (sl. 3.b), iako je pri izvođenju zaključaka zanemario neka od vrijednih Gerberovih zapažanja. Na određene nedostatke i nedorečenosti u dosadašnjim interpretacijama sklopa već je upozorio i N. Cambi.⁴ Ovom ćemo se prilikom osvrnuti na pojedine aspekte dosadašnjih istraživanja, preispitujući dosadašnje zaključke o načinu funkcioniranja tzv. Velikih termi, nastojeći ih razmotriti u kontekstu suvremenih saznanja o rimskoj kupališnoj arhitekturi.⁵

Svakako valja spomenuti da proučavanje rimske kupališne arhitekture nadilazi okvire arheološke ili povijesnoumjetničke struke.⁶ Naime, bez obzira na njihovu tipološku razno-

1 Salona, tzv. Velike terme, pogled sa sjeveroistoka
Salona, the so-called Large Thermae, view from the northeast

vrstnost, one su bile zasnovane na istom skupu zakonitosti vezanih prvenstveno uz način na koji je funkcionirao sustav grijanja, ali i sustavi dovoda i odvodnje vode. U tom smislu, sustav hipokaustnog grijanja sa svojim zakonitostima uvjetovao je raspored, veličinu i uređenje pojedinih prostorija unutar kupelji te je posljedično forma građevine bila određena njenom funkcijom.⁷ Nadalje, kupališna arhitektura ima iznimnu kulturološku vrijednost, za kojom pak ne zaostaje ni ona arhitektonska.⁸ Od nastanka kupališne arhitekture sve do 7. stoljeća n. e., pa i duže, u gradovima i mjestima koja nisu bila obuhvaćena procesima opće dekonstrukcije urbanoga tkiva i gradske kulture, kupelji su bile, bez obzira je li riječ o javnim ili privatnim gradnjama, jedna od žarišnih točaka gradskoga života, a kupališna kultura jedna od temeljnih značajki urbanih sredina. Stoga je bez izučavanja kupelji nemoguće zaokružiti predodžbu o životu bilo kojeg antičkog ili kasnoantičkog grada.

U pogledu kupališne arhitekture Salona predstavlja zanimljiv slučaj s obzirom da je dosad na prostoru grada zabilježeno čak deset kupelji, mahom skromnih razmjera. Dosadašnja istraživanja, nažalost, nisu razotkrila ostatke kakvih većih kupelji tzv. carskog tipa, čije bi se postojanje moglo očekivati u provincijskoj prijestolnici, no broj, makar i samo djelomično zabilježenih kupelji, uistinu je izniman.⁹ Uzevši u obzir stanje istraženosti gradskog areala, kao i njegovu površinu, takva

se koncentracija kupališnih objekata doista čini velikom, posebice kada se ima na umu da je, primjerice, u Pompejima evidentirano tek osam kupališnih sklopova, a u Ateni tek sedam.¹⁰ S izuzetkom Ostije, u rijetkim je, dakle, gradovima istraživanjima zabilježeno toliko kupelji kao u Saloni.

Nadalje, i samo okruženje tzv. Velikih termi predstavlja svojevrsni unikum s obzirom na iznimnu koncentraciju omanjih "improviziranih" kupelji na relativno malome prostoru jedne gradske četvrti.¹¹ Naime, W. Gerber je na tome području prepoznao čak tri složenija kupališna zdanja i jednu manju kupališnu instalaciju.¹² Tzv. Velike terme nalazile su se, dakle, u četvrti koja je u određeno doba obilovala kupeljima i kupatilima, što zapravo i ne čudi s obzirom da se radi o dijelu grada koji je bio gusto premrežen sekundarnim vodovodnim kanalima što su se razdvajali iz nedalekog glavnog vodovodnog trakta, koji je sa sjeverne i zapadne strane omeđivao čitavu gradsku četvrt (sl. 2.c).¹³

Tzv. Velike terme nekoć su bile relativno prostrano zdanje s najmanje 27 prostorija, a vjerojatno i više ako se ubroje i kasnije prigradnje na istočnoj i zapadnoj strani (sl. 2.a, b). No, iako iz Gerberovih nacрта proizlazi da je građevina doista bila proširivana u dva smjera, njezini stvarni gabariti

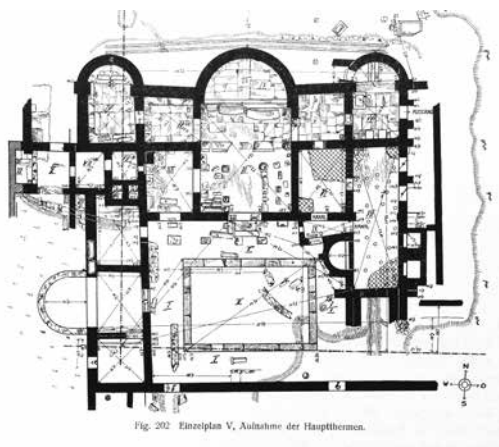

Fig. 202 Einzelplan V, Aufnahme der Hauptthermen.

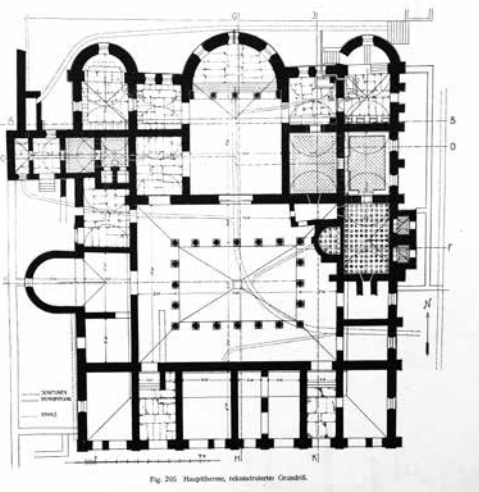

Fig. 205 Hauptthermen, schematischer Grundriß.

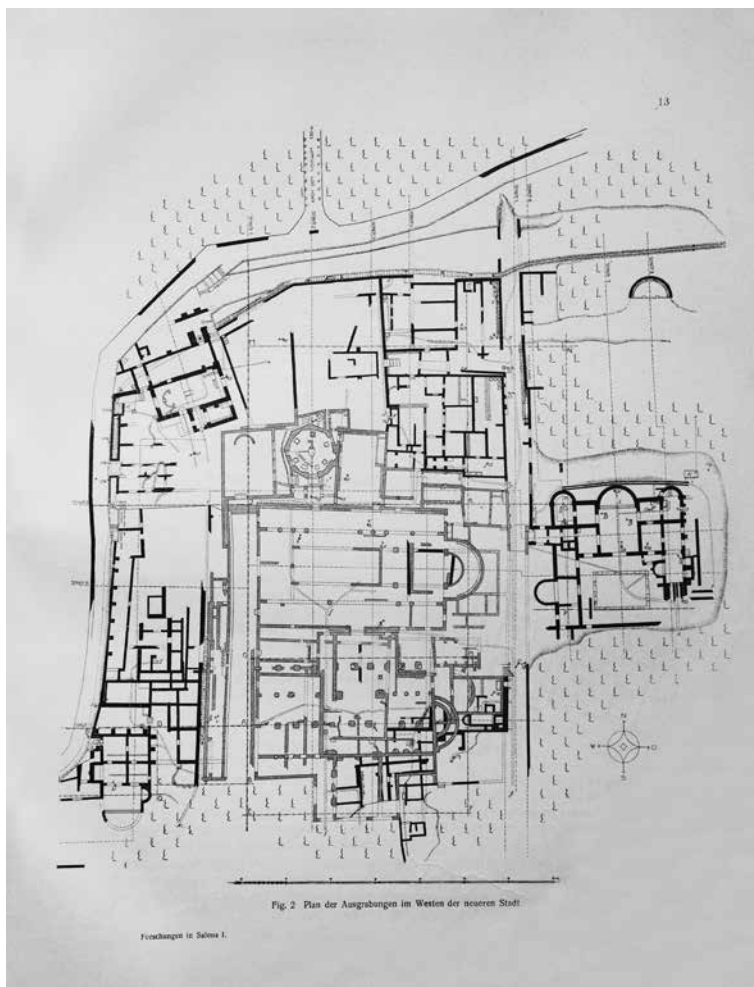

Fig. 2 Plan der Ausgrabungen im Westen der neueren Stadt.

Fundamente in Salina I.

2a, b Tlocrti »Velikih termi«; 2c Tlocrt čitave gradske četvrti (iz: WILLIAM GERBER /bilj. 2./, 109, sl. 202; 111, sl. 205; 13, sl. 2)

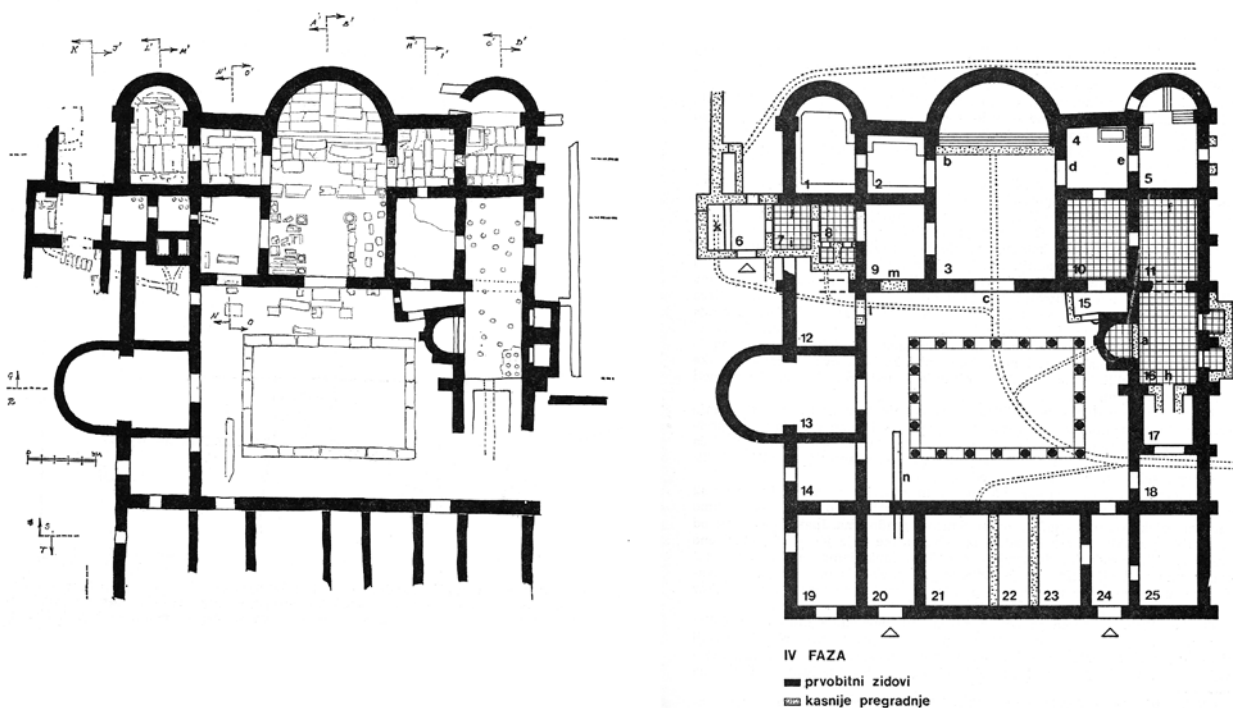
2a and 2b Ground plans of the "Large Thermae", 2c Ground plan of the entire urban district (source: WILLIAM GERBER /note 2/, 109, fig. 202; 111, fig. 205; 13, fig. 2)

u posljednjoj fazi postojanja i dalje ostaju upitni. Prostorije kupališnih traktova bile su organizirane oko središnjeg dvorišta okruženoga trijemom. Kako je već uočio S. Piplović, i iz samoga je tlocrta čitljivo da u podlozi kupelji počiva rimska *domus*, preuređena za nove potrebe;¹⁴ moguće je prepoznati atrij, *tablinum*, ale, kubikule te pročeljni trakt s tabernama (?). Ekседre, dakako, suprotno Piplovićevoj tvrdnji, nisu mogle biti dijelom izvorne građevine.

Što se pak pozicije kupelji tiče, one su se nalazile uz istočnu stranu ulice danas zvane po nadbiskupu Petru (554–562. g.),¹⁵ koja se protezala uz začelje dviju crkava episkopalnoga sklopa te je, uspinjući se prema sjeveru, vodila prema jednim od gradskih vrata istočne Salone (*Porta Capraria*) (sl. 2.c). S. Piplović je držao da je ta »prigradska« *domus*, neodredivog vremena nastanka, nastala u »slobodnome prostoru« izvan zidina staroga grada. S druge strane, već je N. Cambi zapažio da je građevina s barem dviju strana, južne i zapadne, bila omeđena ulicama – »Petrovom« i još jednom koja se s njome križala pod pravim kutom.¹⁶ Kada tomu pridodamo Gerberova zapažanja koja se tiču dogradnje zida na istočnoj fronti »Petrove ulice«, neposredno ponad sjevernoga oboda

kupelji, koji korespondira s prolazom uz kultne građevine sa zapadne strane ulice, te Gerberova zapažanja koja se tiču struktura smještenih sjeverno od kupelji,¹⁷ jasno je da se izvorna *domus* nije nalazila u slobodnome prostoru, nego u pravilno organiziranoj mreži gradskih prometnica.¹⁸ Dodajmo tomu da su i danas na istočnoj strani kupelji vidljivi ostaci koji se mogu protumačiti kao dijelovi pločnika sa stepenicama i kanalizacijskim otvorima. Po svemu sudeći, kuća je sa svih četiriju strana bila omeđena ulicama, a cjelokupna je četvrt očito bila stambena u ta rana doba.¹⁹ Iz Gerberove je studije, ali i iz Dyggveovih zabilješki, razvidno da su se sve kršćanske građevine sa zapadne strane "Petrove ulice", u biti, preslojile preko starije stambene arhitekture, ponegdje poništavajući starije strukture, a ponegdje koristeći pojedine njihove dijelove.²⁰

Kao što smo napomenuli, u ovom ćemo se radu, međutim, posvetiti prvenstveno strukturi kupelji s obama njezinim kupališnim traktovima – onim većim, koji se protezao sjevernim i istočnim dijelom građevine, i onim manjim, smještenim u sjeverozapadnom dijelu građevine. Dosadašnje pretpostavke o funkciji pojedinih prostorija podvrgnut

3a Tlocrt »Velikih termi« (prije zaštitnih radova 1967.), autor: S. Machiedo (iz: STANKO PIPLOVIĆ /bilj. 3/, 91, sl. 1); 3b Tlocrt »Velikih termi« (iz: STANKO PIPLOVIĆ /bilj. 3/, 99, sl. 7)

3a Ground plan of the "Large Thermae" (before conservation works in 1967), author: S. Machiedo (source: STANKO PIPLOVIĆ /note 3/, 91, fig. 1); 3b Ground plan of the "Large Thermae" (source: STANKO PIPLOVIĆ /note 3/, 99, fig. 7)

ćemo ponovnom i pomnijem razmatranju. I danas je, naime, moguće zabilježiti mnoštvo podataka koje su prethodni istraživači previdjeli ili zanemarili, unatoč činjenici da je niz struktura tijekom posljednjih stotinu godina propao.

Veliki kupališni trakt

Veliki trakt salonitanskih kupelji obuhvaćao je veći dio sjevernog i istočnog krila građevine i sastojao se od najmanje osam prostorija. Na Gerberovu su tlocrtu označene rimskim brojevima III do IX (sl. 2.a), dočim ih je Piplović označio brojevima 1–5, 10–11 i 16 (sl. 3.b). Radi lakšeg snalaženja za potrebe ovoga rada priklonit ćemo se Piplovićevoj numeraciji prostorija koja je preglednija i cjelovitija od Gerberove. Držimo, također, da tome traktu valja pridijeliti i prostorije označene brojevima 17 i 18.²¹

Gerberovi i Piplovićevi zaključci u nekim se aspektima podudaraju, a u nekim razmimoilaze; međutim, u tumačenju funkcije pojedinih prostorija obojica često zanemaruju logiku strukturiranja rimskih kupelji te svoje zaključke nedostavno argumentiraju. Posve ispravno zaključuju o prostorijama na početku niza – prostorije 1 i 2 su služile kao svlačionice, o čemu ponajbolje svjedoče ostaci kamenih ormarića za odjeću u prostoriji 1 (sl. 4.), dok je negrijana prostorija 3, s prostranom piscinom u eksedri, nesumnjivo bila frigidarij (sl. 5.).

No, zabune oko tumačenja funkcije prostorija počinju s prostorijama 4 i 5 (sl. 6.).²² U njima nisu mogli biti kaldariji, kao što to navodi Piplović, a prilično je izvjesno da prostorija 4 nije služila ni kao tepidarij, kako je držao Gerber.²³

Prije svega valja istaknuti da bi pozicioniranje najtoplije prostorije neposredno uz negrijani frigidarij (3) bio jedinstven i vrlo neuobičajen slučaj. Naime, ni u jednom primjeru rimskih kupelji, bez obzira je li riječ o kupeljima prstenaste strukture ili kupeljima s dvosmjernim nizom prostorija, kaldarij nije bio smješten neposredno pored frigidarija, a postoji niz praktičnih razloga zbog kojih su rimski graditelji poštivali uobičajen raspored prostorija, odnosno slijed frigidarij–tepidarij–kaldarij. Ponajprije su tu tehnički razlozi vezani uz protok toploga zraka među komorama hipokausta. Temperatura poda i zraka u prostoriji bila je najviša u kaldariju i, eventualno s njime povezanim, lakonikom ili sudatorijem. Iz komore hipokausta smještene pod kaldarijem topli je zrak, s već donekle promijenjenim svojstvima, ulazio u komoru pod sudatorijem, ako ga je u kupeljima bilo, ili u komoru pod tepidarijem. Stoga je spomenuti slijed prostorija proizlazio iz principa po kojem je funkcionirao sustav grijanja i od njega se nije odstupalo.²⁴

Međutim, raspored prostorija u kupeljima bio je uvjetovan i zdravstvenim razlozima. Iz provedenih eksperimenata s hipokaustom proizlazi da je postupno kretanje kroz prostorije, počevši od najhladnije prema najtoplijoj, bilo nužno.

4 Veliki kupališni trakt, prostorija 1 – apoditerij (A1) (foto: Maraković–Turković)

Main section of the baths, room 1 – apoditerium (A1)

5 Veliki kupališni trakt, prostorija 3 – frigidarij (F1) i peristilno dvorište – pogled iz piscine (Pi) prema peristilnom dvorištu (foto: Maraković–Turković)

Main section of the baths, room 3 – frigidarium (F1) and the peristyle courtyard – view from the piscina (Pi) to the peristyle courtyard

6 Veliki kupališni trakt, prostorija 4 – frigidarij (F2) (foto: Maraković–Turković)

Main section of the baths, room 4 – frigidarium (F2)

7 Veliki kupališni trakt, prostorija 5 – frigidarij (F3), ispust za vodu (foto: Maraković–Turković)

Main section of the baths, room 5 – frigidarium (F3), water outlet

Različiti izračuni toplinskih vrijednosti u pojedinim prostorijama grijanih dijelova kupelji urodili su sličnim rezultatima.²⁵ Po njima, temperatura zraka u kaldariju iznosila je prosječno oko 50 °C, dok je pod kaldarija bio zagrijavan do otprilike 60–65 °C. Temperature zraka u frigidarijima su uglavnom bile i do 30 °C niže, pa je lako zaključiti čemu su služili tepidariji. Izravan prijelaz iz frigidarija u kaldarij, ili izravan ulazak u kaldarij iz vanjskog prostora, mogao je imati neželjene posljedice po zdravlje kupača, a u svakom je slučaju mogao kratkoročno izazvati neugodu. Upravo je zbog toga pri gradnji kupelji tradicionalno poštovana sekvencija prilagođena ugodni i zdravlju kupača te je osnovna formula u kupališnom slijedu bila frigidarij–tepidarij–kaldarij. Drugim riječima, i iz spomenutih je razloga posve nemoguće da su se u prostorijama 4 i 5 nalazili kaldariji, jer se u njih ulazilo ili izravno iz frigidarija ili izvana, kroz istočna vrata prostorije 5.

Nadalje, u prostorijama 4 i 5 nema ostataka hipokaustnog grijanja, što samo po sebi isključuje mogućnost da se radilo o jednoj od dviju najtoplijih prostorija unutar kupališnoga sklopa.²⁶ Također, valja imati na umu da su kaldariji, najtoplije prostorije u kupeljima, neizostavno morali biti smješteni

8 Veliki kupališni trakt, vrata iz prostorije 4 (F2) u prostoriju 10 – tepidarij/unktorij (T/U) (foto: Maraković–Turković)
Main section of the baths, door leading from room 4 (F2) to room 10 – tepidarium/unctorium (T/U)

9 Veliki kupališni trakt, prostorija 10 – tepidarij/unktorij (T/U) (foto: Maraković–Turković)
Main section of the baths, room 10 – tepidarium/unctorium (T/U)

10 Veliki kupališni trakt, prostorija 11 – tepidarij/sudatorij (T/S) (foto: Maraković–Turković)
Main section of the baths, room 11 – tepidarium/sudatorium (T/S)

neposredno uz peći čija je svrha bila ubrizgati topli zrak u komore hipokausta smještene pod njime, a često i pod bazen s toplom vodom koji se u njemu nalazio. Peći su uobičajeno bile izravno povezane s komorom pod kaldarijem lučnim otvorom koji je omogućavao pritek maksimalne količine toploga zraka. Kako svjedoče dosadašnje analize sustava grijanja rimskih kupelji, peći se uglavnom zatiču s druge strane zida što ih je odjeljivao od bazena kaldarija. U slučaju spomenutih prostorija podovi nisu bili grijani, a u blizini nema prefurnija. Obje su prostorije, kako je to i danas vidljivo, bile popločene vapnenačkim pločama, baš kao i prostorije 1, 2 i 3. Bile su opremljene jednostavnim pravokutnim kadama čiji je dovod i odvod vode i danas raspoznatljiv.

Vidljivo je da su kade u prostorijama 4 i 5 opskrbljivane hladnom vodom. Glavni dovodni kanal (c) protezao se uzduž sjevernoga zida kupelji, odnosno iza triju eksedri (sl. 2.a, b, 3.b).²⁷ Jedan je manji kanal vodio u piscinu velikog frigidarija, a drugi je vodio u prostoriju 4 i opskrbljivao vodom kadu u sjeveroistočnom uglu te se protezao dalje do

kamene kade u prostoriji 5. U prostoriji 5 sačuvani su ostaci kamene kanalice (sl. 7.).

Naposlijetku, indikativna su i dvostruka vrata koja su vodila iz prostorije 4 u prostoriju 10 (sl. 8.). Naime, zbog kosih utora na dovratnicima vratnice nisu mogle stajati u vertikalnom položaju, nego su bile nagnute pod kutom, kako bi se zatvarale pritisnute vlastitom težinom te kako bi se spriječio gubitak topline iz prostorije 10.²⁸ Jasno je, dakle, da je to bila razdjelnica između grijanog i negrijanog dijela kupališnoga trakta; briga i domišljatost uložena u zadržavanje topline u prostoriji 10 govori da je s njome započinjao grijani dio kupelji te da su u prostorijama 4 i 5 bili figidariji, a ne kaldariji ili tepidariji.

Nije neobično da ovdje nalazimo čak tri frigidarija. U mediteranskim, toplijim krajevima hladni su prostori uglavnom zauzimali veći dio kupelji, a bilo je uobičajeno i da se frigidarij gradi kao najveća i najreprezentativnija prostorija unutar sklopa.²⁹ Istodobno, valja imati na umu da su ove salonitanske kupelji nastale prenamjenom izvorne građe-

11 Veliki kupališni trakt, 11a pogled iz prostorije 17 – praefurnija (Pr1) prema prostorijama 16 i 11 – kaldariju (C) i tepidariju/sudatoriju (T/S); 11b prostorija 17 – prefurnij (Pr1) – ostaci zidanoga trakta (foto: Maraković–Turković); 11c pogled iz prostorije 17 – prefurnija (Pr1) u prostoriju 16 – kaldarij (C) (iz: WILLIAM GERBER /bilj. 2./, 114, sl. 210)

Main section of the baths, 11a View from room 17 – praefurnium (Pr1) to rooms 16 and 11 – caldarium (C) and tepidarium/sudatorium (T/S), 11b Room 17 – praefurnium (Pr1) – remnants of the masonry, 11c View from room 17 – praefurnium (Pr1) to room 16 – caldarium (C) (source: WILLIAM GERBER /note 2/, 114, fig. 210)

vine te da se težilo maksimalnoj iskoristivosti prostora, a u slučaju prostorija 4 i 5 bila je moguća samo prenamjena u dodatne frigidarije.³⁰

Napomenimo još da i u pogledu odvoda vode prostorije 3, 4 i 5 čine jednu cjelinu. Pod prostorije 5, popločen vapnenačkim pločama, pada pod blagim kutom prema zapadu. Pad se nastavlja i u prostoriji 4, gdje se podni odvod koji je vodio od kade iz prostorije 5 nastavljao u smjeru prostorije 3, a tamo se spajao s glavnim odvodnim kanalom velikog frigidarija (sl. 2.b, c).

U prostoriji 10 (sl. 9.) Piplović je prepoznao tepidarij, a Gerber suhu prostoriju za znojenje.³¹ Prostorija je evidentno pripadala nizu prostorija grijanih pomoću hipokausta.³² I danas su na istočnom zidu raspoznatljivi ostaci tubula koji su kopčama i žbukom bili vezani za kamenu zid te potom prekriveni dodatnim slojem žbuke. Budući da se radi o posljednjoj u nizu grijanih prostorija, odnosno prvoj prostoriji uz negrijani dio kupelji, pa je stoga izvjesno da se radilo o prostoriji u kojoj je temperatura zraka bila umjerena, jasno je da je ona mogla služiti isključivo kao tepidarij. Po svemu sudeći, čini se da je Piplovićeva pretpostavka bila ispravna, za razliku od Gerberove, koji je čak zamišljao, oslanjajući se više na Vitruvijevo pisanje, a manje na graditeljsku praksu, da je prostorija imala ventilacijski otvor u bačvastome svodu koji je omogućavao odvlaživanje zraka.³³ Ako je Gerber u ovoj prostoriji doista vidio ostatke klupa uz zidove, moglo bi se zaključiti da je ona služila kao prostor za nanošenje uljnih pripravaka (unktorij), a ne kao mjesto za kupanje.³⁴

Prostorija 16 (sl. 11.a, c) posve je sigurno bila kaldarij, jer je bila najbliža peći. Gerber prostorije 11 i 16 naziva i kaldarijima i sudatorijima, a dvije niše na istočnoj strani naziva kupeljima za jednu osobu (*Einzelbäder*).³⁵ S. Piplović ovdje prepoznaje

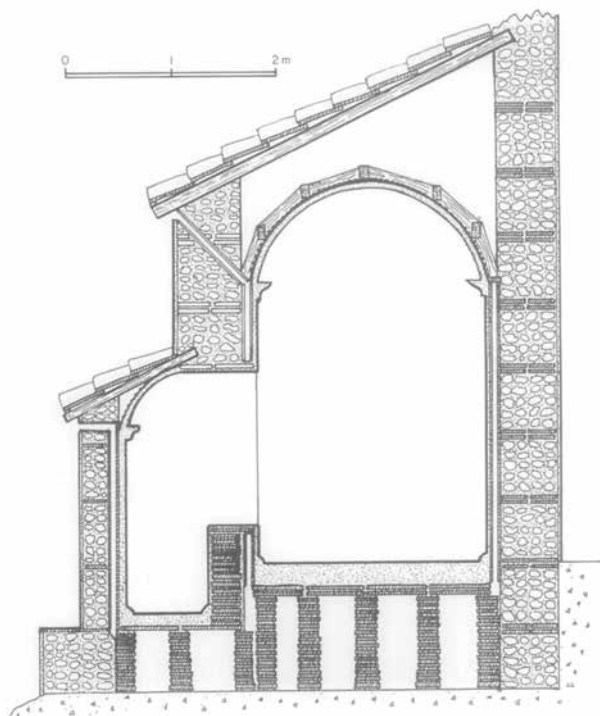
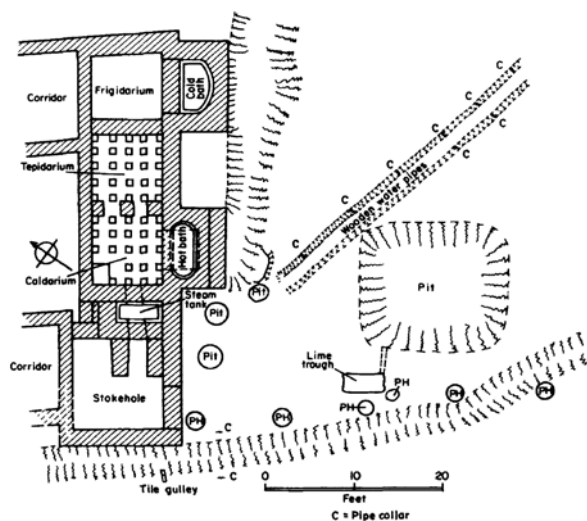
sudatorij, a u dvjema nišama na istočnoj strani i u eksedri na zapadnoj strani, u kojoj je Gerber jednoznačno prepoznao bazen kaldarija, prepoznaje »kabine za znojenje«.³⁶

I Gerber i Piplović su prefurnij prepoznali u malenoj trapezoidnoj prostoriji 15, očito prigradenoj u sjeveroistočnom kutu dvorišta sklopa.³⁷ Čini se, međutim, da su oba istraživača zanemarila ostatke prostorije 17, južno od prostorije 16.³⁸ U njoj su, naime, i danas vidljivi ostaci zidova kanala građenog od opeke³⁹ (sl. 11.a, b, c). Iz usporedbi s nizom rimskih kupelji može se zaključiti da je riječ o ostacima konstrukcije peći, odnosno zidanoga trakta kroz koji je ugrijani zrak ulazio u suspenzuru pod kaldarijem i njegovim bazenima. U biti, iako oskudni, sačuvani ostaci zida i trasa kanala upućuju na standardno rješenje prefurnija kakvo se zatiče u mnoštvu rimskih kupelji (sl. 12.a). U prostoriji nisu pronađene pile hipokausta pa je jasno da se razina njezina poda nalazila oko 1,2 m ispod razine poda u susjednoj prostoriji 16.⁴⁰ Nadalje, za razliku od ostalih prostorija unutar sklopa, ta je imala gotovo dvostruko deblje zidove, što je očito posljedica ugradnje prefurnija.⁴¹ Da je riječ o prefurniju potvrđuje i ponovni osvrt na sustav dovoda vode – dovodni se kanal (c), nakon što je hladnom vodom opskrbio frigidarije na sjevernom dijelu građevine, spuštao uz istočnu stranu građevine prema jugu te dovodio vodu u kotao koji se morao nalaziti iznad peći i koji je toplom vodom opskrbljivao bazene kaldarija (sl. 2.c).⁴² Naposljetku, nekoliko primjera dobro sačuvanih ili rekonstruiranih prefurnija u rimskim kupeljima omogućavaju stvaranje predodžbe o tome kako je morao izgledati prefurnij u prostoriji 17.⁴³

12 Kupelji u Welwynu – 12a rekonstrukcija prefurnija; 12b tlocrt (iz: TONY ROOKE /bilj. 7./, 273, sl. 2 /detalj/); 12c presjek kroz kaldarij (TONY ROOKE /bilj. 7./, 275, sl. 4)

Baths at Welwyn – 12a Reconstruction of the praefurnium; 12b Ground plan (source: TONY ROOKE /note. 7/, 273, fig. 2 /detail/), 12c Cross-section of the caldarium (source: TONY ROOKE /note. 7/, 275, fig. 4)

Primjer kupelji u Welwynu vjerojatno je najinstructivniji pri razmatranju salonitanskih kupelji, budući da je s njima srodan u nizu elemenata. Istraženi i prezentirani trakt koncipiran je na gotovo istovjetan način s aksijalno raspoređenim prostorijama poredanim od najtoplije prema najhladnijoj (sl. 12.b). Uz kaldarij je, naravno, bila smještena ložionica s peći, kao jedini izvor toploga zraka koji se ubrizgavao izravno u komoru hipokausta pod kaldarijem. Sličnost između dvaju kupališnih sklopova otkriva se i u presjeku kaldarija (sl. 12.c). Usporedba dvaju sklopova pokazuje da eksedra u prostoriji 16 (sl. 13.) nije bila "kabina za znojenje", nego *alveus*, grijan pomoću nešto nižeg odvojka komore hipokausta koji se nalazio pod njim.⁴⁴ Da je riječ o omanjem bazenu s toplom vodom potvrđuje i postojanje parapetnog zida koji je omogućavao potkladnu dubinu grijanog bazena. Naposljetku, svaku sumnju po tom pitanju otklanja činjenica da je upravo od eksedre vodio manji odvodni kanal kojim je iskorištena voda otjecala prema glavnome odvodu (sl. 2.b, 3.b).

U funkcionalnom smislu preostaje još jedno pitanje povezano s prostorijom 16, a tiče se dvaju pravokutnih niša koje je Piplović nazvao »kabinama za znojenje« (sl. 14.). Za takvo što, međutim, nije moguće pronaći usporedbu u cjelokupnom korpusu rimske kupališne arhitekture. Znatno je izglednije da su dvije niše dograđene kao omanji bazeni s toplom vodom namijenjeni po jednoj osobi,⁴⁵ kao što je to uostalom naslutio i Gerber, a veći nisu ni mogli biti, budući da su očito prigradeni nakon što su na vanjsko lice istočnoga zida dograđeni kontrafori.⁴⁶ Uostalom, i u njima, kao i u nasuprotnom bazenu, i dalje su vidljivi ostaci vodonepropusne žbuke.

13 Veliki kupališni trakt, prostorija 16 – kaldarij (C) – *alveus* (A) (foto: Maraković–Turković)

Main section of the baths, room 16 – caldarium (C) – alveus (A)

14 Veliki kupališni trakt, prostorija 16 – kaldarij (C) – niše s manjim bazenima (A1) (foto: Maraković–Turković)

Main section of the baths, room 16 – caldarium (C) – niches with smaller pools (A1)

Što se pak tiče sudatorija, moglo bi ga se pretpostaviti jedino ondje gdje se prema tehničkim zahtjevima mogao nalaziti – u prostoriji 11 (sl. 10.), koja, kako se čini, nije bila opremljena bazenom, ali je uza zidove vjerojatno imala klupe (sl. 2.b) te je primala veću količinu toploga zraka iz komore pod kaldarijem. Toplinske su vrijednosti tek neznatno opadale između kaldarija i prve susjedne prostorije,⁴⁷ a upravo zbog toga su sudatoriji, ondje gdje ih je bilo, smješteni između kaldarija i tepidarija.⁴⁸ To je posebno očito na jednostavnijim kupališnim sklopovima građenima po principu aksijalno raspoređenih prostorija kao što su Terme di Via della Foce, Terme del Mitra i Terme di Nettuno u Ostiji, terme u Genesu, Neviodunu i stotinama sličnih zdanja.⁴⁹ Napomenimo naposljetku da je Gerber, promatrajući znatno bolje očuvanu strukturu no što je ona to danas, zabilježio i postojanje dvaju očito prilično visoko postavljenih prozora na istočnome zidu prostorije, dočim sličnih nema u ostatku grijanoga trakta (sl. 2.a).⁵⁰ Sudatorij ne bi mogao funkcionirati bez otvora, pogotovo onih postavljenih na nekom visokom mjestu, radi potrebe za regulacijom vlažnosti zraka.

Suprotno Piplovićevu mišljenju, a upravo kao što je to Gerber bio zaključio, veliki trakt salonitanskih kupelji uređen je u skladu sa standardnim rješenjima, a sva odstupanja od uvriježenih shema posljedica su prilagodbe ranije zadanom arhitektonskom okviru. Osnovna funkcionalna shema rimskih kupelji poštivana je koliko god je to bilo moguće. Grijani i negrijani dio trakta jasno su bili razdvojeni vratima koja su sprječavala gubitak topline. Niz prostorija prati uobičajenu gradaciju prostora s trima frigidarijima i s njima povezanim apoditerijima, nastavlja se s tepidarijem, odnosno unktori-jem, kao pripremom za ulazak u najtopliji dio trakta. Slijede sudatorij (ili drugi tepidarij) i kaldarij. Južni je zid kaldarij dijelio od ložionice koja je pak sa svoje južne strane možda imala ostavu za ogrjev (prostorija 18). Da raspored prostorija u tim salonitanskim kupeljima nije odudarao od standardnih

rješenja, uz već navedene, potvrđuju i usporedbe s kupeljima u Collenu, Greatchestersu, Vieil-Evreuxu itd.⁵¹

Naposljetku preostaje pitanje funkcije prostorije 15.⁵² U njoj nisu pronađeni ostaci žiđa prefurnija, a ni njena veličina ne bi bila dovoljna za smještaj peći kakvu je Gerber zamišljao.⁵³ Posebno se nelogičnom čini Gerberova pretpostavka da je maleni otvor na zapadnome zidu prostorije služio za ubacivanje loživog materijala, jer je teško zamislivo da bi ogrjev bio slagan neposredno uz ulaz u veliki frigidarij. Može se pretpostaviti da je u toj dograđenoj prostoriji boravio *capsarius*, osoba zadužena za skrb nad odjećom i ostalom imovinom kupača, odnosno *captuarius*, čija je zadaća bila naplaćivanje kupališnih naknada (ulaznica).⁵⁴ U tom je smislu indikativan maleni prozor na zapadnoj strani prostorije kroz koji se pružao pogled izravno prema ulazu u veliki frigidarij (prostorija 3).

Mali kupališni trakt

Manji kupališni trakt obuhvaćao je niz od pet prostorija koje su, po svemu sudeći, bile uređene u sjeverozapadnome dijelu građevine nakon što je veći kupališni trakt već bio u funkciji. Taj je omanji trakt funkcionirao zasebno i neovisno, a s obzirom na razdvojene ulaze nameće se usporedba s kupeljima republikanskoga i kasnoantičkoga doba, koje su na sličan način bile sastavljene od dvaju zasebnih traktova.⁵⁵

Piplović je u slijedu prostorija manjega trakta prepoznao: prostoriju nedefinirane funkcije s bazenom (6), tepidarij (7), sudatorij (8) i prefurnij (9) (sl. 3.b).⁵⁶ Prostorija 6 nedvojbeno je bila frigidarij, s malenim bazenom (kadam) ograđenim parapetnim zidom. Sjeverno, nad bazenom, nalazio se ispust za vodu čiji su tragovi i danas vidljivi (sl. 15.), a nema sumnje da je dovodio vodu izravno iz glavnog rezervoara koji se nalazio sa suprotne strane sjevernoga zida prostorije i čija se podnica očigledno nalazila na višoj razini. Na južnoj strani bazena zabilježen je i odvodni kanal koji se spajao na glavni kanalizacijski odvod kupelji (sl. 2.b).

15 Mali kupališni trakt, prostorija 6 – frigidarij (f) – ispust za vodu (foto: Maraković–Turković)

Small section of the baths, room 6 – frigidarium (f) – water outlet

16 Mali kupališni trakt, prostorija 7 – tepidarij (t) (foto: Maraković–Turković)

Small section of the baths, room 7 – tepidarium (t)

Sljedeće dvije prostorije u nizu nesumnjivo su bile grijane. Danas su sačuvani tek dijelovi njihovih suspenzura, a ponajbolje su sačuvani otvori koji su propuštali topli zrak među dvama komorama hipokausta (sl. 16.). Prva od dviju prostorija (7) ispravno je identificirana kao tepidarij, a u drugoj (8) je

17 Mali kupališni trakt, prostorija 8 – kaldarij (c) – niše s bazenima (Al) (foto: Maraković–Turković)

Small section of the baths, room 8 – caldarium (c) – niches with pools (Al)

18 Mali kupališni trakt, prostorija 9 – prefurnij (Pr2) (foto: Maraković–Turković)

Small section of the baths, room 9 – praefurnium (Pr2)

Piplović prepoznao sudatorij s dvjema nišama za znojenje, očito prenoseći neke od Gerberovih zaključaka.⁵⁷ Međutim, riječ je zapravo o dvama bazenima za individualno kupanje, što potvrđuje i kanal koji je iskorištenu vodu odvodio prema većem odvodnom kanalu (sl. 17., 2.b, 3.b).⁵⁸ Po svemu sudeći, oba su malena bazena bila i grijana. Sačuvani su ostaci otvora koji je iz prostorije 7 puštao topli zrak pod zapadni bazen. Topli je zrak mogao pristizati samo s jedne strane, odnosno iz smjera prostorije 9. Sudeći po sačuvanim arheološkim ostacima, tu se nalazilo ložište, baš kao što su to Gerber i Piplović pretpostavili.⁵⁹ Međutim, zanimljivo je da Piplović ne spominje zidove koji se i danas nalaze uz spomenuti otvor (sl. 18.), a na Gerberovu su prikazu stanja zabilježeni tek u grubim crtama.

Konačno valja zaključiti da je i manji kupališni trakt bio sazdan po pravilima gradnje rimskih kupelji te je sadržavao niz prostorija – apoditerij, frigidarij, tepidarij, kaldarij i izdvojeni prefurnij.⁶⁰

Ostale prostorije

Funkcije ostalih prostorija, posebice onih koje su činile ulazni (južni trakt), znatno su teže raspoznatljive.⁶¹ Međutim, prema oskudnim ostacima neke je pretpostavke i zaključke ipak moguće izvesti.

Prostorija 13 (sl. 19.), smještena uz zapadnu stranu peristilnoga dvorišta, zanimljiva je i po obliku i po položaju. Očito je jednom od kubikula izvorne kuće dograđena prostrana eksedra sa zapadne strane.⁶² U prostoriji nisu zabilježene kupališne instalacije, pa ni odvodni kanali, i ne uklapa se ni u jednu od dviju kupališnih sekvenci. U nju se moglo ući samo iz peristilnoga dvorišta te ona nije mogla, kao što je to smatrao Gerber, zajedno s prostorijom južno od nje (prostorija 14), činiti glavni ulaz u termalni sklop.⁶³ Logično bi stoga bilo pretpostaviti da je riječ o svojevrsnom ekvivalentu za ono što je u carskim kupeljima bila *basilica thermarum*, odnosno dvorana za druženje.

Osim dvaju ulaznih hodnika kroz koje se pristupalo u peristilno dvorište, funkcije ostalih prostorija pročelnoga trakta

19 Prostorija za druženje (BT) (foto: Maraković–Turković)
Meeting room (BT)

(prostorije 19–25) gotovo su nečitljive. Da li su u nekima od njih izvorno bili dućani, kao što su to pretpostavili Gerber i Piplović, nemoguće je utvrditi.⁶⁴ Međutim, s ugradnjom vodovodnog sustava u građevinu središnja je prostorija, smještena među dvama hodnicima, bila spojena na glavni odvodni kanal, što bi moglo značiti da su se tu nalazile latrine, ispirane iskorištenom vodom koja je već procirkulirala kroz bazene.⁶⁵

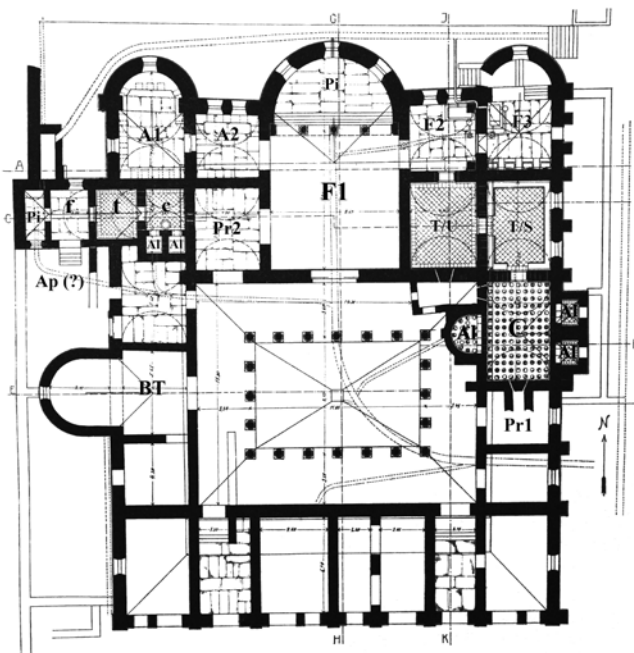
Osim već spomenutog zapadnog zida koji je građevinu zadržavao prema Petrovoj ulici, Gerber je zabilježio postojanje niza prizidanih i nedovoljno istraženih struktura sa sjeverne i istočne strane kupelji.⁶⁶ Smatrao je da je zid koji se protezao paralelno sa istočnim zidom kupelji pripadao nekoj dograđenoj, nižoj strukturi koja je možda služila "gospodarskoj" svrsi.⁶⁷ Prema današnjem stanju stvari teško je zaključiti je li bio u pravu, no činjenica jest da su istočna vrata u prostoriji 5 očito bila naknadno probijena, vrlo vjerojatno kako bi se dograđene prostorije povezale s kupališnim traktom. Zanimljiva je i Gerberova rekonstrukcija sjeverne strane kupelji. Ondje je, čini se posve ispravno, pretpostavio postojanje terase preko koje se protezao dovodni kanal te vodom opskrbljivao kade i bazene prostorija 3, 4, 5 i 6.⁶⁸

Velike gradske term'e ili privatni *balneum*?

Naposljetku se treba osvrnuti i na uvriježeni naziv ovih salonitanskih kupelji – »Velike terme«.⁶⁹ Naime, iako se radi o najprostranijim poznatim kupeljima u Saloni, usporedbe s nizom kupelji sa svih strana rimskoga svijeta pokazuju da one zapravo ne spadaju među veće kupališne sklopove. Veličinom bi ih se moglo svrstati među manje ili srednje velike kupelji, kao što su to, primjerice, bile Terme del Filosofo u Ostiji, forumske i prigradske kupelji u Herkulanumu ili središnje kupelji u Pompejima.⁷⁰ No, s obzirom na strukturu i veličinu, salonitanskim su »velikim termama« najbliže srednje velike kasnoantičke kupelji uređene u gabaritima nekadašnjih kuća. Po svojoj strukturi one su pripadale najzastupljenijem tipu u kojem su kupališne prostorije bile raspoređene u nizu, što je pak iziskivalo dvosmjerno kretanje kupača kroz kupališne traktove (sl. 20).⁷¹

Sudeći po veličini i obliku, ali i izostanku raskošnije dekoracije, čini se ispravnijim za njih rabiti termin *balneum*. Naime, veličina kupelji, oblik, dekoracija, specifične okolnosti njihova nastanka, ali i pozicija unutar urbanoga tkiva, upućuju na zaključak da je riječ o privatnim kupeljima namijenjenim komercijalnoj eksploataciji, a ne o municipalnoj gradnji. Kako je ukazao G. G. Fagan, termin *balneum*, baš kao i pojam terme, odolijeva jednoznačnom definiranju kakvom su stremili mnogi istraživači rimske kupališne arhitekture. No, na temelju analize pisanih izvora moguće je dokučiti da je pojam *balneum*, u biti, izvorno ipak bio korišten za manje i skromnije ukrašene kupelji koje su se uglavnom nalazile u privatnom vlasništvu, iako su bile dostupne i širem građanstvu koje je plaćalo za njihovo korištenje. Sudeći prema Marcijalovu pisanju, nerijetko se radilo o kupeljima koje su udovoljavale specifičnim potrebama određenog kruga ljudi, baš kao što je to bio slučaj sa Stefanovim, Tigelinovim, Karinovim, Fortunatovim, Grilovim ili Faustovim "kvartovskim" kupeljima u Rimu.⁷²

I faktor luksuza bio je presudan pri upotrebi naziva, a upravo je luksuzno uređenje izostalo u ovim salonitanskim kupeljima. Bile su razmjerno skromno uređene, u usporedbi, primjerice, s kupeljima uz forum staroga grada, ali i mnogim drugim središnjim gradskim kupeljima u drugim većim provincijskim centrima.⁷³ Najraskošniji elementi pronađeni na podovima »velikih termi« bili su mozaički i *terrazzo* pod

20 Prostorna organizacija kupelji – veliki kupališni trakt: A1, A2 = apoditeriji; F1, F2, F3 = frigidariji; T/U = tepidarij/unktorij; T/S = tepidarij/sudatorij; C = kaldarij; Pr1 = praefurnij; mali kupališni trakt: f = frigidarij; t = tepidarij; c = kaldarij; pr2 = praefurnij (Maraković–Turković); ostale prostorije: prostorija za druženje = BT

Spatial organization of the baths – the main section: A1, A2 = apoditeria; F1, F2, F3 = frigidaria; T/U = tepidarium/unktorium; T/S = tepidarium/sudatorium; C = caldarium; Pr1 = praefurnium; the small section of the baths: f = frigidarium; t = tepidarium; c = caldarium; pr2 = praefurnium; other rooms: meeting room = BT

zapadnoga apoditerija te mramorni pod u jednoj od istočnih prostorija (11 i 16).⁷⁴ Ostali malobrojni ostaci dekoracije dodatno svjedoče o relativno skromnom uređenju sklopa. Riječ je, dakle, o prostranim, ali relativno skromno uređenim kupeljima koje ne bi trebale biti zvane termama, a upitno je i možemo li ih doista smatrati "velikima". Ipak, one su prvorazredno svjedočanstvo o kupališnoj kulturi antičke provincijske prijestolnice, koju valja razmatrati u svjetlu doista iznimnog broja zabilježenih kupališnih sklopova, osobito onih pronađenih u istočnom dijelu grada.⁷⁵

Tzv. Velike salonitanske terme iznikle su u četvrti koja će tijekom kasnoantičkog doba zadobiti iznimnu važnost, četvrti koja i danas ponajbolje svjedoči o procesu pretvorbe antičkog u kasnoantički grad. Njihov značaj nadilazi puka razmatranja rimske kupališne arhitekture, budući da je riječ o zdanju smještenom u gradskoj četvrti u kojoj će se razviti prostrani episkopalni sklop, središte kasnoantičke Salone. Kameni blokovi s uklesanim križevima postavljeni u sjeveroistočnom dijelu kupelji te brojni drugi detalji svjedoče

o promjenama koje su se dogodile tijekom kasnoantičkih stoljeća. Razmatranja kronologije izgradnje sklopa, odnosno datacije pojedinih njegovih faza, usko su povezana s promišljanjem rasta, širenja i reorganizacije istočnoga dijela grada, a uz pitanje urbanističkih promjena vezano je i pitanje uređenja vodovodnoga sustava.

U ovom smo radu nastojali predočiti svoja razmatranja prostorne organizacije tzv. Velikih salonitanskih termi, odnosno iznijeti svoje prijedloge za ponešto drugačiju identifikaciju pojedinih prostornih cjelina i način njihova funkcioniranja s obzirom na ustaljenu graditeljsku praksu i tehničke zahtjeve hipokaustnog sustava grijanja te razmotriti taj značajan primjer antičkih kupelji u kontekstu kupališne arhitekture rimskoga svijeta, uz kratak osvrt na terminologiju kojom se ona definira. Svoje zaključke o svim ostalim navedenim pitanjima, prije svega fazama izgradnje sklopa i njegovoj ulozi u razvoju čitave gradske četvrti, morat ćemo, kako smo već napomenuli, iznijeti nekom drugom prilikom.

Bilješke

1
Ovaj rad samo je dio opsežnije studije koja je u pripremi.

2
WILLIAM GERBER (s MIHOVILOM ABRAMIĆEM, RUDOLFOM EGGEROM), *Forschungen in Salona I. Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona*, Österreichisches Archäologisches Institut, Wien 1917., 106–129. Gerberov je prikaz dijelom temeljen na istraživanjima don F. Bulića započetim u ovome dijelu Salone 1901. g. te na njegovim vlastitim istraživanjima 1909. g. No, sudeći po objavljenim radovima, čini se da je Gerber bio prvenstveno zaslužan za razotkrivanje ostataka tzv. Velikih kupelji. Za Bulićeva zapažanja vidi FRANE BULIĆ, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986., 113–118.

3
STANKO PIPLOVIĆ, *Pregradnje u »velikim termama« u Saloni*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXIV, (1980.), 89–102.

4
NENAD CAMBI, *Pogovor*, u: *Antička Salona*, Književni krug, Split (1991.), 469–472.

5
Prije svega dosad jedini katalog rimskih kupelji, INGE NIELSEN, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, vol. 1 i 2, Aarhus University Press, 1993. Na tipološku složenost ukazao je već DANIEL KRENCKER (s E. KRÜGER, H. LEHMANN, H. WACHTLER), *Die Trierer Kaiserthermen, Ausgrabungsbericht und grundsätzliche Untersuchungen römischer Thermen*, Filser, Augsburg, 1929.

6
Štoviše, u posljednje je doba izučavanje kupelji dobilo posebnu snažan zamah, među ostalim zahvaljujući F. Yegülu, autoru nekoliko iznimno instruktivnih djela na temu rimskih kupelji i pokretaču projekta rekonstrukcije omanjih kupelji u Sardui u Turskoj. Vidi FIKRET YEGÜL, *The Bath-Gymnasium Complex*

at Sardis, Harvard University Press, 1986.; ISTI, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, MIT Press, 1992. i dr.

7
Za sustave grijanja vidi FRITZ KRETZSCHMER, *Hipokausten*, u: *Saalburg Jahrbuch*, 12 (1953.), 8–41; ISTI, *Der Betriebsversuch an einem Hypokaustum der Saalburg*, u: *Germania*, 31 (1953.), 64–67; TONY ROOKE, *The Development and Operation of Roman Hypocausted Baths*, u: *Journal of Archaeological Science*, 5 (1978.), 269–282; HERIBERT HÜSER, *Wärmetechnische Messungen an einer Hypokaustenheizung in der Saalburg*, u: *Saalburg Jahrbuch*, 36 (1979.), 12–30; ROBERT JAMES FORBES, *Studies in Ancient Technology*, vol. 6, Leiden, E. J. Brill, 1966., 1–88.

8
Vidi FIKRET YEGÜL (bilj. 6., 1992.); GARRETT G. FAGAN, *Bathing in Public in the Roman World*, University of Michigan Press, 2002. Sažeto je na značaj kupelji ukazala JANET DELAINE, *Recent research on Roman baths*, u: *Journal of Roman Archaeology*, 1 (1988.), 11–32.

9
Vidi FRANCESCO LANZA, *Monumenti Salonitani inediti*, Wien, 1856., 20–22; FRANE BUŠKARIOL, *Pregled arheološke topografije Salone*, u: *Mogućnosti*, XXXVI, 3–4 (1988.), 274–287; ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Salona, Solin – istraživanja oko sjevernog trakta bedema*, u: *Arheološki pregled*, 15 (1973.), 56–59; F. SEDMAK, *Bagno romano presso la stazione ferroviaria a Salona (Stazione ponentale verso Knin) scoperto nell'a. 1876.*, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 29 (1906.), 47–48 i T. VI–VII; FRANKO OREB, *Arheološki nalazi uz magistralu na predjelu »Bilankuša« u Solinu*, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 2 (1969.), 3–6. Za kupališne objekte u istočnom dijelu grada vidi WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 106–129.

10
Mahom su to male i srednje velike kupelji. Ostija prednjači s čak 17 evidentiranih kupelji, u Timgradu je zabilježeno i istraženo 13, a u

Efezu tek 7. U ostalim provincijskim središtima, od kojih su neka i znatno bolje istražena od Salone, zabilježeno je postojanje uglavnom dvaju ili triju kupališnih sklopova. Iznimke su, naravno, Rim i Konstantinopol. Vidi HENRI JORDAN, *Topographie der Stadt Rom im Alterthum*, vol. 2, Berlin, 1871., 541–574; GARRETT G. FAGAN (bilj. 8.), 357–367; INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 1, 38 i vol. 2, 2–4.

11

Jedina bi usporedba mogla biti kasnoantička Ostija, s iznimnom koncentracijom manjih kupelji uređenih u nekoć stambenim objektima ili na nekad javnim prostorima.

12

WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 106–129. Za novija tumačenja vidi također JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, *Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34 (1994.), 21–37; ISTA, *Krstionički sklop salonitanske katedrale*, u: *Znakovi i riječi: Zbornik projekta "Protohistorija i antika hrvatskog povijesnog prostora"*, (ur.) Marina Miličević Bradač, Zagreb, 2002., 109–121. PASCALE CHEVALIER – JAGODA MARDEŠIĆ, *La ville de Salone dans l'antiquité tardive: déprise spatiale. Mutations et renouveau de la parure monumentale*, u: *Hortus artium medievalium*, 12 (2006.), 55–68.

13

I u pogledu vodovodne mreže Gerberova je studija od iznimne vrijednosti.

14

STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 89–102. Valja nadodati da se radilo o peristilnoj kući strukturiranoj aksijalno i simetrično, čiji je plan karakterističan za republikansko doba i prva dva stoljeća n. e. (barem što se tiče zapadnog dijela Carstva). Kako svjedoče ostijske kuće, u zapadnom dijelu Carstva će peristilne kuće početi dobivati novu strukturu već od sredine 3. stoljeća, dok će isti procesi biti bitno sporiji u istočnome dijelu Carstva. S obzirom na strukturu ostalih stambenih objekata u neposrednoj okolici tzv. velikih termi, čini se da je razvoj stambene arhitekture u Saloni pratio prevladavajuće razvojne putanje u zapadnome dijelu Carstva. Paralelno s razvojem novih tlocrta sve učestalije će se početi događati i pregradnje starijih zdanja prema novim shemama. Vidi, primjerice, SIMON P. ELLIS, *End of the Roman House*, u: *American Journal of Archaeology*, 92, No. 4 (1988.), 565–576; RAFFAELA TIONE, *Nuove soluzioni funzionali nelle domus tardoantiche di Ostia attraverso la lettura delle tecniche edilizie e delle tipologie architettoniche*, u: *Archivo Español de Arqueología*, 77 (2004.), 221–238.

15

FRANE BULIĆ – JOSIP BERVALDI, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*, Zagreb, 1912., 58–60.

16

NENAD CAMBI (bilj. 4.), 469–470. Cambi je uočio da se izvorna građevina nalazila unutar definirane gradske infrastrukture te je iznio svoje objekcije na Piplovićevo razlikovanje dijelova zdanja prema fazama preobrazbe kuće u kupelji.

17

WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 103–106.

18

Takvu je situaciju zabilježio i E. Dyggve. Ovom prilikom zahvaljujemo Ministarstvu kulture RH što nam je pružilo uvid u Dyggveov arhiv.

19

Ovdje se fraza »rana doba« odnosi na doba principata. Objašnjenje tvrdnje da se radi o četvrti koja je već u to doba bila stambenog karaktera ostavit ćemo za neku drugu priliku, budući da bi ono znatno nadišlo predviđene okvire ovoga rada.

20

O tome smo govorili na znanstvenom skupu *Urban and Rural Landscapes between Late Antiquity and the Middle Ages, Arqueología de un Paisaje en Transición. Antigüedad Tardía y Alta Edad Media*, Zaragoza, 15–16. studenog 2012. (Maraković–Turković, *Late Antique changes in the urban structure of the Dalmatian metropolis – the Episcopal complex in Salona*). Rad je u pripremi.

21

O namjeni tih prostorija vidi dolje.

22

V i VIII prema Gerberu.

23

U prostoriji 5 (VIII prema Gerberu) Gerber je ispravno prepoznao još jedan frigidarij. WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 113–114, 116–117; STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 97.

24

Vidi FRITZ KRETZSCHMER (bilj. 7.), HERIBERT HÜSER, (bilj. 7.), TONY ROOKE (bilj. 7.).

25

Rađeni su na dvama primjerima – kupeljima u Saalburgu i Welwynu. Riječ je o sličnim kupeljima, istoga tipa i približne veličine kao salonitanske. Vidi gore.

26

Piplović uočava da ovdje nema podnog grijanja, ali unatoč tome prostorije 4 i 5 naziva kaldarijima. STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 92–94.

27

WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 13.

28

WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 115, Fig. 212. Gerber ih je smatrao jedinstvenim u rimskoj arhitekturi. Međutim zadržao se na pretpostavci da je prostorija 4 bila tepidarij, a prostorija 10 (VI prema Gerberu) sudatorij.

29

U hladnijim krajevima počesto se veći naglasak stavljao na grijane prostore s toplom vodom, a najreprezentativnija i najveća prostorija često je bio kaldarij. Usp. INGE NIELSEN (bilj. 5.); MICHAEL DODT, *Die Thermen von Zulpich und die römischen Badeanlagen der Provinz Germania inferior*, Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, Dissertation, Bonn, 2003.

30

U Gerberovo su doba uz južni zid još bile vidljive četiri manje kade za koje je držao da su služile za pranje nogu ili za tuširanje. Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 117. Danas se ostaci jedne od njih nalaze kraj sjeveroistočnoga ugla građevine, uz ostatke kamenih kanalice dovoda.

31

VI prema Gerberu. Prostorije 10 i 11 su po Piploviću bile tepidariji, a 16 sudatorij. Gerber je pak držao da je prostorija 10 služila kao sudatorij ili lakonikum (Gerber očito dvoji oko termina za suhu znojarnicu, što je opravdano jer se oni prepliću u značenju. No, *sudatorium* u biti označava vlažnu, a *laconicum* suhu prostoriju za znojenje. Međutim, *laconicum* se mogao koristiti kao sudatorij, prolijevanjem vode po zagrijanome podu). Za prostorije 11 i 16 (VII prema Gerberu) koristi naziv kaldarij, ali i *Schwitzraum*. WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 114–116.

32

Gerber je zabilježio i visinu suspenzure. WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 114, 117.

33

WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 117.

34

Iz Gerberova pisanja nije posve jasno gdje je sve vidio ostatke klupa (na tlocrtu ih naznačuje samo u prostoriji 11). Pitanje uobičajenog pozicioniranja unktorija do danas ostaje otvoreno. Vidi FIKRET YEGÜL (bilj. 6., 1992.), 38–39, INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 1, 161, ANDREA CARANDINI – ANDREINA RICCI – MARIETTE DE VOS, *Filosofiana, the villa of Piazza Armerina: the image of a Roman aristocrat at the time of Constantine*, vol. 1, S. F. Flaccovio, Palermo, 1982., 359–369 i 388. Po svemu sudeći unktoriji nisu podliježali tako strogim pravilima kao kaldariji ili sudatoriji te ih stoga nije lako sa sigurnošću identificirati. No, elementi koji mogu navesti na takav zaključak su klupe u prostoriji s blagom temperaturom, izostanak kade ili bazena te položaj same prostorije.

35

Vidi gore.

36

STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 94.

37

IX prema Gerberu. Gerber je pretpostavio postojanje još jedne peći na istočnoj strani, koja je toplim zrakom i vodom opskrbljivala dvije niše prostorije 16. WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 115, STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 94.

38

Gerberova snimka stanja završava kod sjevernog dijela prostorije 17, a u tekstu ju ne spominje. Piplović bilježi neka zapažanja. STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 96.

39

Na tlocrtu koji uključuje rekonstrukciju kanalizacijskog sustava Gerber ga označava sa h (sl. 3.a). WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 13. Piplović je zaključio da je struktura od opeke preostatak kanala za ugrijani zrak, iako se nije dotaknuo ključnog pitanja njegove funkcije i smjera kretanja toplog zraka.

40

Za razliku od prostorija 16, 11 i 10 u kojima je Gerber dokumentirao ostatke pila (sl. 2.a, 11.c).

41

Slični se pak ostaci zatiču i u prostoriji 9 (XII prema Gerberu). Vidi dolje.

42

U tom smislu postaje jasnija funkcija spremnika A, koji je morao osiguravati stabilan dotok vode do ložionice, nakon što je njena količina u cijevima opala zbog odljeva u prostorije hladnoga dijela velikog kupališnog trakta.

43

Za one u Sardu, Timgad, Villi del Casale, Welwynu, itd. vidi DANIEL KRENCKER (bilj. 5.); INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 2, 66; TONY ROOKE (bilj. 7.).

44

To je zaključio i Gerber te zapazio da je bazen bio obučen u mramor. Piplović je zapazio da je zid ekседre bio obložen tubulima. Ni od popločenja ni od tubula danas nije preostalo ništa. Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 115, STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 94.

45

Slično je u tzv. »ženskom dijelu« kupelji u Domaviji. Vidi VENCEL RADIMSKY, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrnice u godinama 1892. i 1893., u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VI/1 (1894.), 1–47.

46

Ranija rješenja kaldarija uglavnom su uključivala samo jedan polukružni *alveus* nasuprot kojega se nalazio *labrum* s hladnom vodom. S vremenom je *labrum* zamijenjen dvama manjim grijanim bazenima. Bačvasto nadsvođeni kaldarij s trima bazenima postat će standardom. Vidi INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 1, 156; vol. 2.

47

Vidi TIN TURKOVIĆ – ŽELJKO BOGDAN – MILJENKO JURKOVIĆ, Heating System in the Ancient World: the Example of the Southwestern Balneum in Diocletian's Palace in Split, u: *Proceedings of the 8th International Conference on Heat Transfer, Fluid Mechanics and Thermodynamics HEFAT 2011*, Petite Pointe aux Piments, Mauritius (2011.), 423–431.

48

Sudatoriji su mogli imati vlastite prefurnije kako bi se postigla veća temperatura, što ovdje nije bio slučaj.

49

Vidi INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 2, 92, 93, 96, 114, 117.

50

WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 117. Na slici su označeni slovom f.

51

INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 2, 134, 133, 115.

52

Gerber je zabilježio dva kanala koja su iz nje vodila prema prostorijama 10 i 16 (VI i VII prema Gerberu) (sl. 2.a).

53

Na tragu Vitruvijeva opisa, sa zasebnim kotlovima za vodu različite temperature. WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 115.

54

U skromnijim kupeljima, poput ovih salonitanskih, za oboje je mogla biti zadužena jedna osoba. Gerber je pretpostavljao da je *capsarius* sjedio u prostoriji 14, koju je on smatrao ulaznom prostorijom u kupelji (WILLIAM GERBER /bilj. 2./, 109). *Capsarius* je, međutim, imao zadatak da se brine o stvarima koje su ostavljene u apoditeriju. Kraj ulaza je mogao sjediti *captuarius*. No, Gerber je smatrao da je čitav pročeljni trakt bio sagrađen naknadno, što je vrlo malo vjerojatno, te je zanemario činjenicu da se u dvorište ulazilo kroz dva pročeljna hodnika, a ne kroz bočni ulaz u prostoriji 14. O dužnostima posluge i zaposlenih u kupeljima vidi u INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 1, 128–131.

55

Primjera za jedne i druge doista ne nedostaje. U Pompejima su dvostruki traktovi zabilježeni, primjerice, u Stabijskim, Republićanskim i Središnjim kupeljima. No, udvostručenje kupališnih traktova čak je češće u kasnoantićko doba, o čemu svjedoče i ostijske kupelji 4. i 5. stoljeća. Primjerice, *Domus dei Pesci*, uvriježeno poiman kao stambena građevina, zapravo su kupelji s dva trakta, pa i tzv. Bazilika u Ostiji, također zamišljena kao kršćanska građevina, u biti je kupališni sklop kojemu je tijekom kasnoantićkoga doba prigradeno proširenje u obliku drugoga (raskošnog) kupališnog trakta. Sličnih primjera ne manjka ni širom istoćnoga Carstva u istome periodu. No, iako su mnogi smatrali da su dogradnje sekundarnih traktova bile prvenstveno vezane uza sve jaću afirmaciju kršćanskog sustava moralnih vrijednosti, one su zapravo rezultirale iz želje za maksimalnim proširenjem kupališnih kapaciteta unutar pojedinog objekta. Za pitanje segregacije spolova u kupeljima vidi jezgrovitou u ROY BOWEN WARD, *Women in Roman Bath*, u: *The Harvard Theological Review*, 85 (1992.); za primjere »dvostrukih« kupelji vidi INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 2.

- 56
STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 96–97. Gerber je ovome dijelu sklopa posvetio znatno manje pažnje te je tek sporadično zabilježio neka zapažanja, zaključivši također da se u prostoriji 9 (Gerberova XII) nalazilo ložište.
- 57
STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 96. Gerber prostorije označava kao VIIa, a funkciju niša određuje kao *Einzelschwitzbäder*, odnosno *Einzelbäder*. Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 115–116.
- 58
Na snimci stanja koju je, prije zaštitnih radova 1967., načinila S. Machiedo (objavio STANKO PIPLOVIĆ /bilj. 3/, 91, sl. 1; ovdje sl. 3.a) ucrtana su dva odvodna kanala od kojih je svaki odvodio vodu iz po jedne niše. Na Gerberovu je crtežu zabilježen samo jedan. No, bez obzira na broj odvoda, jasno je da su niše služile kao bazeni. Kao u slučaju niša u prostoriji 16, bile su ograđene parapetnim zidom te su imale klupčicu za sjedenje.
- 59
Vidi gore.
- 60
Važno je zamijetiti da su se podovi prostorija manjeg kupališnog trakta nalazili na višoj razini od podova okolnih prostorija, poglavito onih većeg kupališnog trakta. Podnica suspenzura manjega trakta bila je na razini podnice prostorija većega trakta. Osim toga, zid bazena frigidarija, a tako i čitav zapadni zid kupelji, napadno zadire u prostor »Petrove ulice«. Ova će zapažanja biti važna za razmatranja faza izgradnje sklopa.
- 61
Tako smatra i STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 96.
- 62
Što je raspoznatljivo i s vanjske i s unutarnje strane ekседre.
- 63
Na Gerberovu je tlocrtu vratima spojena s prostorijom južno od nje (sl. 2.a, b). Međutim i danas je vidljivo da se na njezinu južnom zidu nisu nalazila vrata. Nejasno je zbog čega je Gerber donio zaključak da je prostorija 14 bila glavni ulaz u termalni sklop, s obzirom da je zabilježio postojanje dvaju popločenih ulaznih hodnika u južnome traktu, koji su evidentno služili kao glavni ulazi u cijeli sklop i zasigurno nisu bili naknadno prigradeni. Štoviše, oni bi zapravo trebali predstavljati preostatke izvorne građevine. WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 109, 117.
- 64
S. Piplović ostavlja mogućnost da su se tu nalazile biblioteka, sanitarni čvor, prostorije za osoblje i dućani. STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 3.), 96. Gerber je držao da su sve prostorije južnoga trakta bile dograđene na kupelji te da su se u njima najvjerojatnije nalazili dućani. WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 117.
- 65
Pod prostorija južnoga trakta nalazio se na razini nižoj za tri stepenice od ostatka građevine, odnosno niže od razine glavnog odvodnog kanala te je postojao prirodan pad prema jugu. Otvor kanala je i danas vidljiv na sjevernome zidu središnje prostorije (označena brojevima 21, 22 i 23). Latrine su se gradile na mjestima gdje se otpadne vode iz bazena sakupljaju i odvode u gradsku kanalizaciju. Često su se nalazile kraj ulaza u građevinu, kako bi ih mogli koristiti i prolaznici, ali i uz prostorije za kupanje. Vidi INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 1, 163, vol. 2; MICHAEL DODT (bilj. 29.).
- 66
Piplović ovima nije posvetio pozornost. Ni Gerber nije podrobnije zabilježio detalje vezane za strukture uz istočni zid kupelji.
- 67
WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 117.
- 68
WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 117, sl. 217.
- 69
Gerber je upotrijebio termin *Haupttherme* (»Glavne terme«) kako bi ih razlikovao od preostala četiri manja kupališna sklopa u sjeverozapadnome dijelu *Urbs Orientalis*.
- 70
Vidi INGE NIELSEN (bilj. 5.), vol. 2, 98–100. Tim bi se primjerima mogli pridružiti i mnogi drugi.
- 71
Kupelji toga tipa mahom su bile manjih dimenzija i bile su vrlo zastupljene diljem rimskoga svijeta, za razliku od znatno većih kupelji sazdanih prema prstenastoj shemi ili pak impozantnih tzv. carskih kupelji. Kupelji »carskoga tipa« zauzimale su goleme površine od više tisuća, pa čak i više desetaka tisuća kvadratnih metara, poput, primjerice, kupelji u Trieru (35000 m²). Izraz »carske terme« uvriježio se kao termin za najveće kupelji koje su mahom bile oblikovane prema carskim termama u Rimu, ali nisu nužno bile carske gradnje. Manje kupelji toga tipa (2500 – 15000 m²) uglavnom su bile municipalne gradnje i zasluživale su naziv »velikih gradskih termi«. U usporedbi s njima, kupelji s prstenastom strukturom bile su daleko manje, ali su bile zasnovane na sličnoj konstruktivnoj logici kao i kupelji »carskoga tipa«. Njihova je veličina prosječno varirala od oko 2000 do 8000 m², što ih je činilo znatno većima od najskromnijeg tipa kojem pripadaju i tzv. velike salonitanske terme. Vidi DANIEL KRENCKER (bilj. 5.).
- 72
GARRETT G. FAGAN (bilj. 8.), 16–19. Nadalje, kako objašnjava Marko Terencije Varon, naziv *balneum* koristio se za privatne kupelji, dok se za one javne rabio naziv *balneae*, iako se u izvorima ti termini također često miješaju. Naziv *thermae* obično se upotrebljavao za velike, raskošnije kupelji, iako ni to nije bilo pravilo. GARRETT G. FAGAN, *Three Studies in Roman Public Bathing: Origins, Growth and Social Aspects*, PhD Dissertation, McMaster Univ., Hamilton, 1993., 8–10.
- 73
Ulazni pragovi forumskih kupelji bili su načinjeni od parskog mramora, bazeni, kao i klupe, obloženi mramorom i alabasterom, a podovi ukrašeni elaboriranim mozaicima. Svega toga nije bilo u tzv. velikim termama, što je začudilo i Gerbera koji posebno ističe da nije našao nikakvih ostataka mramornih oplata u bazenu frigidarija. Od tzv. velikih termi raskošnije su bile ukrašene i tzv. sjeverne kupelji (Dyggveov »Oratorij A« s pratećim prostorijama) te tzv. južne kupelji (jugozapadno od bazilike, u blizini gradskih zidina). Vidi FRANCESCO LANZA (bilj. 9.), 20–22, WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 109–120; 122–129.
- 74
Gerber napominje da u standardnu opremu termi spadaju mramorne i brončane kade, mramorne oplata, te ističe da su ove salonitanske kupelji bitno drugačije. Veliki bazen u prostoriji 3 (frigidarij) bio je obložen samo vodonepropusnom žbukom; pod velikog bazena, apoditerija, te prostorija 3, 4 i 5 bio je popločen jednostavnim vapnenačkim pločama, od vapnenca su izrađene i kade. Zidovi su bili prežbukani i jednostavno ukrašeni. Gerber nalazi sličnosti u pompejanskim kupeljima. Iznimku su činile tek pojedine prostorije (*Schwitzbäder*), čiji su podovi i zidovi bili prekriveni mramorom. Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 2.), 116.
- 75
Vidi gore.

Summary

Nikolina Maraković – Tin Turković The “Large Salonitan Thermae” – a Reconsideration of the Spatial Arrangement of the Bathing Complex

A number of studies dealing with the architectural monuments of Salona, the ancient capital of the Roman province of Dalmatia, have been published in the past two hundred years; however, the town is still an inexhaustible resource for new generations of researchers. The so-called Large Salonitan Thermae certainly deserve special attention; not only do they belong to the best preserved monuments of the ancient metropolis, but are also an excellent testimony to the bathing culture in the ancient town.

The “Large Thermae” are situated in the north-western section of the so-called *Urbs Orientalis*, to the east from the remains of the grand episcopal complex, separated from it by the so-called Petrus’ Street. The complex was archaeologically explored at the beginning of the 20th century, and the first study with detailed plans and drawings was published by W. Gerber in 1917. Some sixty years later, in 1980, S. Piplović dealt with the baths again, in an attempt to clarify their function and to identify the phases of their development. However, a number of these conclusions now need to be re-examined, as some of them were clearly not based on a comprehensive study of Roman baths, especially the technical requirements of the Roman heating system.

The “Large Thermae” were installed in a Roman *domus*, which, contrary to the prevailing opinion, was situated in a residential quarter. They consisted of two bathing tracts, organized in two rows of bathing facilities. Our aim here is to explain the structure and organization of the baths at the moment when both of these tracts were in function, leaving the chronology of their construction for some other occasion.

A careful examination of the archaeological remains and of Gerber’s detailed plans, drawings, photographs and descriptions, which also include a detailed presentation of the sewage system, as well as an insight into numerous studies of Roman baths and bathing culture, hypocaust heating system etc., has led us to a number of new conclusions, quite different from those presented by previous researchers.

The larger bathing tract consisted of two *apoditeria*, three *frigidaria* (one with a large *piscina* and two with simple tubs), two *tepidaria* (which were probably equipped with benches and may have functioned as an *unctorium* and a *sudatorium*), a *caldarium* with three *alvei*, and a large *praefurnium* located to the south. The smaller bathing tract consisted of a *frigidarium* with a tub, a *tepidarium*, then a *caldarium* with two *alvei*, and a *praefurnium* in the easternmost room. These conclusions about the organization of the bathing tracts have been made on the basis of numerous details – the flooring and the floor levels of the premises (for example, the stone pavements of the two rooms in the north-eastern corner of the complex, rooms 4 and 5 according to Piplović, indicate that they must have been *frigidaria*); the structuring of

certain walls (the remains of the walls, as well as their thickness in room 17, or room 9, clearly indicate the position of *praefurnia*); the elevations (Piplović overlooked that Gerber had registered two large windows in room 11, which indicate that it may have functioned as a *sudatorium*); an ingenious double-door system that must have divided the heated from the non-heated part of the eastern tract (installed between rooms 4 and 10 and serving as another clue to identify their function); and the hypocaust openings, *pilae, tubuli*, waterproof mortar and other details which help us understand the operation of the heating system and the usage of certain parts of the building (for example, clearly showing that the niches in room 16 and room 8 were not used as sweating cubicles but as *alvei*), etc. Finally, a thorough study of the sewage system, very carefully recorded by W. Gerber, supports our conclusions. The duct placed along the northern part of the building (together with the water tanks) supplied with cold water the large *piscina* and the tubs in *frigidaria*, and then, reaching the easternmost corner of the complex, turned southwards in order to supply the boiler above the furnace. The scrutiny of the drainage system is equally instructive – to mention only the small ducts carrying the used water from the exedra and niches in rooms 16 and 8, which again confirms that they functioned as *alvei*. The room with a large exedra at the western side of the complex, in which no traces of sewage system or bathing installations were found, must have been a kind of a meeting hall, an equivalent of the so-called *basilica thermarum* in the large imperial *thermae*; and *latrinae* must have been placed at the front of the building, and flushed by the already used water.

Finally, it should be mentioned that these Salonitan baths, traditionally called the “Large Thermae” cannot be counted among the major bathing complexes of the time, as can be concluded from the extensive corpus of Roman bathing architecture. They also could not have been the largest and most richly equipped baths in the ancient metropolis. According to their size and structure they should rather be compared to a number of late antique baths arranged inside the walls of former Roman houses, and their type is actually the most common type of Roman baths, with rooms arranged in rows. Their size, shape, furnishing, and decoration, as well as their position and the specific circumstances of their erection, all serve to indicate that they were not a municipal building, but a private investment intended for commercial exploitation. Consequently, instead of calling them *thermae* it would be more appropriate to use the term *balneum* – judging from the vast corpus of Roman bathing architecture and the terminology used by the ancient Roman writers.

Keywords: *Salona*, “Large thermae”, *Urbs Orientalis*, Roman baths